

Studia Philologica Valentina
Vol. 13, n.s. 10 (2011) 21-44

ISSN: 1135-9560

Tràfecs epigràfics: L. Aemilius Rectus entre Cartagena i Caravaca (*CIL* II 3423, 3424, 5941 i 5942)¹

J. Carbonell Manils, Universitat Autònoma de Barcelona

H. Gimeno Pascual, Centro *CIL* II. U. de Alcalá de Henares

G. González Germain, Universitat Autònoma de Barcelona

Les dades actuals de l'epigrafia

Dels quatre textos honorífics hispànics on s'esmenta *Lucius Aemilius Rectus*, dos han estat atribuïts amb seguretat a Cartagena: un es pot contemplar en el MAN (*CIL* II 3423), on va ser traslladat a inicis de la dècada de 1870; de l'altre, només se'n té notícia escrita (*CIL* II 3424). Dels altres dos, atribuïts a Caravaca, un resta inserit des de mitjan s. XVI a la llinda de la porta principal de l'ermita de la Soledad (*CIL* II 5941), i l'altre està perdut (*CIL* II 5942). Heus aquí els quatre textos:

(*CIL* II 3423)

*L · Aemilius · M · f · M · nep · Quir · Rectus · domo · Roma
qui · et · Carthaginensis · et · Sicellitan · et · Assotan · e · Lacedaemon
et · Argiuis · et · Bastetanus · srib · quaestorius · srib · aedilicius · ciuis
adlectus · ob · honorem · aedilitatis · hoc · opus · testamento · suo · fieri · iussit*

Nexes: ma (l. 1); th, et (l. 2); et (l. 3).

(*CIL* II 3424)

*L · Aemilius · M · f · M · nepos · Quir · Rectus
domo · Roma · qui · et · Carthag · et · Sicellitanus
et · [A]ss[ot]an · et · Laced[ae]monius · et · Argius · et · Bastitanus
et · scriba · quaestorius · scriba · aedilicius · ciuis
adlectus · ob · honorem · aedilitatis · concordiae ·
decurionum · testamento · suo · fieri · iussit*

(hedera) (hedera) (hedera)

*L · Aemilius · Senex · heres · sine · deductione · XX
vel · tributorum · ex · CCL · libris · argenti · fecit*

Nexes: et (l. 3).

¹ Aquest article és resultat dels projectes coordinats HAR2009-12932-C02-01 (UAH) i HAR2009-12932-C02-02 (UAB) concedits pel Ministerio de Ciencia e Innovación en el marc del Plan Nacional I+D.

(CIL II 5941)

· L · Aemil · M · f · M · nep · Quirina · Rectus · domo · Roma · qui · et · Karth
· et · Sicellitanus · et · Assotanus · et · Lacedaemonius · et · Bastetanus ·
· et · Argius · scriba · quaestorius · scriba · aedilicius · donatus · equo · publ ·
· ab · imp · Caesare · Traiano · Hadriano · aug · aedilis · coloniae · Karthagi ·
patronus · rei · publicae · Assotanus · testamento · suo ·
rei · pub · Assotanus · fieri · iussit · epulo · annuo · adiecto ·

Nexes: th(l. 1).

(CIL II 5942)

Quirina · Rectus
et · Sicellitanus

La coincidència de bona part del text i el fet que dues inscripcions hagin desaparegut són raons que han portat els epigrafistes a expressar alguns dubtes a l'hora d'analitzar-les, que han anat des del qüestionament de la seva veracitat fins al de la seva localització originària.

Les inscripcions conservades. Dades de la tradició epigràfica²

Com succeeix sovint davant de textos conservats com ho són CIL II 3423 i 5941, les anàlisis han menystingut la tradició de la seva presència en els manuscrits epigràfics (excepció feta de Hübner) i, en menor mesura, en les fonts historiogràfiques. Creiem que l'atenció a aquests dos aspectes és fonamental per comprendre la problemàtica que els ha envoltat des de sempre. L'espectacularitat mateixa de les dues inscripcions conservades va ser la causa que, des de finals del s. XV, diversos viatgers copiessin els seus textos. I són precisament aquestes còpies les que han portat més d'un maldecap als epigrafistes i han provocat que en molts moments s'hagi promulgat la falsedat del text de Caravaca considerant-lo interpolat.

D'entrada –i d'ençà de l'edició de Hübner ningú no ho ha posat de manifest– hem de dir que el text atribuït a Caravaca CIL II 5941

---

² Fins ara, els estudis més complets en aquest sentit són el de A. Beltrán, «Las inscripciones latinas honorarias de Cartagena», *RABM* 55 (1949), pp. 523-547 (540-545), i més recentment el d'A. Yelo Templado, «Asso. Hacia un nuevo planteamiento sobre su localización cerca de Caravaca», *Anales de la Universidad de Murcia* 42/3-4 (1984), pp. 125-137. Cap d'aquests autors, però, no va tenir en compte la tradició manuscrita de les inscripcions.

[a partir d'ara versió A] és el que té una tradició més antiga; així, apareix ja en una sèrie de manuscrits dels ss. XV i XVI que deriven d'un recull d'inscripcions perdut (conegut com a *Antiquissimus*) que hauria estat redactat cap a la dècada dels vuitanta. L'edició del *CIL* II ja va conèixer un nombre important de manuscrits d'aquesta tradició (Ferrari *ca.* 1486, Lilius *ca.* 1510, Alciato-Choler *ante* 1534 i el *cod. Ricc.* 996);³ ara, però, podem ampliar encara aquesta llista amb tres testimonis més (Pere Miquel Carbonell s. XV ex.; Iohannes Bononius s. XV ex.–XVI in. i el *cod. Chlumczansky* s. XVI in.), el primer dels quals és de gran importància.⁴ El que primer crida l'atenció és que cap dels manuscrits no situa l'epígraf a Caravaca, sinó que tots ho fan *apud Carthaginem Novam / Karthaginis*; i en tres casos concreten *in limine superiori portae arcis sed sumptum olim ut aiunt ex teatro* (Carbonell i Ferrari) o *in limine antiq. [?] arcis* (*cod. Chlumczansky*). De tots aquests autors, Carbonell és qui en dóna una versió més ajustada a la que es llegeix actualment a la placa, amb poquíssimes variacions que no afecten ni tan sols les abreviatures,⁵ per la qual cosa podem afirmar que ell o el seu informant havien tingut davant els seus ulls el mateix text que avui podem llegir a la llinda de la porta de l'església de la Soledad de Caravaca. Ferrari, igualment fidel, omet, però, la línia *et · Kart^h · et · Sicellitanus · et · Assotanus* –fet imputable a una distracció de copista–, alhora que transcriu sempre *Assentanorum* en comptes d'*Assotanorum*. Els altres testimonis de l'*Antiquissimus* presenten variacions insignificants pel que fa al contingut del text,

³ Per als manuscrits coneguts per Hübner donem únicament la signatura i foliació actuals. Ferrari, Reggio dell'Emília, Bibl. Panizzi, ms. Regg. C 398, f. 172; Lilius, Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, ms. Helmst. 631, f. 180v; Alciato, BAV, ms. Vat. Lat. 10546, f. 129; Choler, Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 394, f. 103; anònim, Florència, Bibl. Riccardiana, ms. 996, f. 37.

⁴ Per a Carbonell (Girona, Arxiu Capítular, ms. 69, f. 21v), v. E. Duran (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. IV, Barcelona, 2008, pp. 35-64, amb bibliografia anterior. Per al *codex Chlumczansky* (Praga, Národní Museum, ms. XVII A6, f. 65v), v. V. Juřen, «Le codex Chlumczansky. Un recueil d'inscriptions et de dessins du XVIe siècle», *Monuments et mémoires* 68 (1986), pp. 105-205; per a Bononius (BAV, ms. Ott. Lat. 2967, f. 96v), v. *CIL* III, p. XX.

⁵ KARH per KART^H; AEDILITIVS per AEDILICIVS; KARTAGI per KARTHAGI; PVBL per PVB; HANC FIERI per FIERI; ANNO ADIESTO per ANNVO ADIECTO.

que afecten sobretot al desenvolupament de les abreviatures. Posteriorment, aquesta tradició manuscrita serà represa en els *Epigrammata* de G. Mazzocchi (1521), amb l'encapçalament *ubi sit ignoratur*, i a l'*Orthographia* d'A. Manuzio (1566), també amb petites variacions.⁶

Del text de la versió A reportat per la tradició manuscrita, cal destacar-ne dos elements. Ningú no llegeix correctament el darrer mot del primer vers, abreujat i amb nexa TH (KART^H). Carbonell, que copia KARH, és qui més s'hi apropa, i sembla reflectir precisament la dificultat de lectura del nexa. La transmissió d'aquesta variant sense sentit, però, facilita la seva corrupció, i tots els altres testimonis copien lliçons molt allunyades de l'original (KARN, NARN). La segona consideració a fer afecta l'última línia: tota la tradició manuscrita copia –a diferència del text de l'epígraf conservat– la clàusula *hanc fieri iussit* (addició d'*hanc* [tabulam / aedificium incertum muliebris generis?]), 'error' que Hübner ja va utilitzar com a argument per defensar que tot el text de l'*Antiquissimus* es tractava d'una interpolació, com veurem més endavant.

Cinc lustres després, el florentí Agostino Nettiucci (que visità la Península els anys 1513-1516) és el primer a copiar el text de la inscripció de Cartagena CIL II 3423 [a partir d'ara versió B], en el capítol dedicat a aquesta ciutat en la seva obra *De situ... Hispaniae* (f. 25v).⁷ Nettiucci encapçala l'epígraf dient *unus e centenariis his⁸ tabulam marmoream in arce positam mihi ostendit*, alhora que en dona les mides *longitudinis octo spithamorum latitudinis trium* (tradició represa per Piero Vettori i Vincenzo Borghini),⁹ detalls que ens permeten pensar que també la va veure. De la mateixa

⁶ I. Mazochius, *Epigrammata antiquae Urbis, Romae* 1521, f. 177v; A. Manuzio, *Orthographiae ratio*, Venetiis 1566, pp. 68-69.

⁷ Es tracta d'una obra inèdita (BAV, ms. Vat. Lat. 3622) titulada *De situ, longitudine, forma et divisione totius Hispaniae libellus*, escrita el 1520. Per a una primera aproximació al material epigràfic que reporta Nettiucci, v. J. Carbonell; H. Gimeno; G. González, «*Quondam quanta fuit Hispania ipsa saxa doceant: falsi epigrafici e identità nella Spagna del XVI secolo*», *Renæssanceforum* 7 (en premsa).

⁸ Nettiucci ha parlat immediatament abans de la trobada a Cartagena amb tres ancians de més de cent anys (!).

⁹ Vettori, Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 743, f. 147v; Borghini, Florència, Bibl. Nazionale Centrale, fondo Nazionale, ms. II. X. 109, f. 86.

manera, Diego López de Zúñiga afirma d'haver-la vista el 1520 i la copia ometent *hoc opus*.¹⁰ Jean Matal (ca. 1546-7), la copia (ms. Vat. Lat. 6039, f. 436) *ex Lud(ouico) Lucena* (1491-1552) amb l'encapçalament *Carthagine in antiquissima propugnaculi 'de la fortaleza' turri; appellans id oppidum Novam Carthaginem*; a partir d'aquesta còpia, corregeix la versió A del seu exemplar dels *Epigrammata* de Mazzocchi (Ms. Vat. Lat. 8495), creient que els dos textos són un de sol. El *Libro de Ocampo* (1525-1544)¹¹ en dona una versió reduïda (que retrobem en *Metellus 1*, L. de Romieu i J. Strada),¹² que conté, si més no, un canvi molt significatiu: la substitució del *cognomen* RECTVS per RESTITVTVS. Ambrosio de Morales (1575)¹³ imprimeix igualment la versió B, però amb dos canvis importants: omet precisament *et Assotan (inde Occo i Gruter)*¹⁴ i consolida la substitució RECTVS per RESTITVT [sic]. Tancant el segle XVI, Cascales (1597)¹⁵ en donarà una versió on també manca *et Assotan*, situant-la «sobre la puente levadiza del castillo, que mandó hazer el Rey don Alonso el sabio quando ganó esta ciudad de los moros».¹⁶

¹⁰ D. López de Zúñiga, *Itinerarium ab oppido Complutensi... usque ad urbem Romam* [1521] in A. Schott, *Hispaniae bibliotheca*, Francofurti 1608, p. 627: *Sed ille [lapis] prae caeteris memoria dignus nobis est visus, quem portae arcis eiusdem urbis [Carthaginis Novae] pro superiori limine posteritas posuit.*

¹¹ Es tracta de la còpia conservada (BNM ms. 3610, ff. 2-29v [7]) del recull del cronista Florián de Ocampo. V. H. Gimeno, *Historia de la investigación epigráfica en España en los siglos XVI y XVII a la luz del recuperado manuscrito del Conde de Guimerá*, Zaragoza, 1997.

¹² *Metellus 1* (ms. anònim posseït per Matal), BAV, ms. Vat. Lat. 6037, f. 10; Romieu, Leiden, Bibl. der Rijksuniversiteit, ms. Voss. G. G. Q. 1, f. 157v; I. Strada, *C. Iulii Caesaris rerum gestarum commentarii XIV*, Francofurti 1575, p. 155.

¹³ A. Morales, *Las antigüedades de las ciudades de España*, Alcalá de Henares, 1575, p. 282.

¹⁴ A. Occo, *Inscriptiones veteres in Hispania repertae*, [Heidelberg] 1596, p. 12; I. Gruterus, *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, Heidelbergi 1603, p. 174.

¹⁵ Fco. Cascales, *Discurso de la ciudad de Cartagena*, 1597, B/7v (ed. de E. Ortiz Ballester, Valencia, 1999).

¹⁶ Sobre edicions posteriors fins al s. XX, v. J. M. Abascal; S. F. Ramallo, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica*, 2 vols., Murcia, 1997, vol. 31, pp. 213-214, n° 59.

Curiosament, en la tradició d'ambdós textos fins a finals del s. XVI hi ha una constant significativa. Sigui quina sigui la versió que dominin, tots els autors que n'indiquen la ubicació la situen *in arce Carthaginis Novae*. Això obriria la porta al fet que ambdues plaques haguessin estat ubicades a Cartagena, fins a una data que no aniria més enllà del primer terç del s. XVI. La primera notícia que tenim que atribueix la versió A a Caravaca i no pas a Cartagena, ens la proporciona J. B. Valenzuela Velázquez (1574-1645) en un manuscrit que va regalar al cardenal Barberini el 1626.¹⁷ En efecte, una explicació addicional al text epigràfic diu: «esta aora esta piedra por frontispicio de la iglesia mayor de Caravaca». No hi ha acord en la data de construcció de l'actual església de la Soledad, on està inserida la placa, i que va substituir una anterior edificació gòtica; les fonts divergeixen entre finals del s. XVI i *post* 1637.¹⁸ Sembla evident, però, que el *terminus ante quem* ha de ser forçosament el 1626; i si ens cenyíssim als mots de Valenzuela, la notícia dataria d'abans del 1571, any en què el temple va deixar de ser l'església major de Caravaca en favor de la propera Iglesia Mayor de El Salvador, feta construir per l'estat ruïnós de l'església gòtica de la Soledad. Aquestes dades ens ofereixen un arc cronològic ample per a la ubicació definitiva de la versió A a Caravaca, corresponent a ca. 1550-1626. D'altra banda, la còpia del manuscrit de Valenzuela té un interès afegit: és la primera que recull fidelment el text i la disposició real de les línies, la qual cosa fa que esdevingui la primera evidència indubtable que algú la va veure i la va llegir en la seva localització actual.

Les inscripcions no conservades

El text perdut *CIL* II 3424 té una vida independent de la tradició fins ara assenyalada. L'única còpia que coneixem del text és la citada en una carta de Melchior Podesta (amb data de 12 de desem-

¹⁷ BAV, ms. Vat. Lat. 1742, f. 2.

¹⁸ Per a la datació a finals del s. XVI, v. S. Ramallo; Fco. Brotóns, «El templo romano de la ermita de La Encarnación (Caravaca de la Cruz, Murcia). Informe preliminar de la primera campaña de excavaciones arqueológicas ordinarias (julio 1990)», *Memorias de Arqueología* 5 (1996), pp. 160-169 (162); per a la datació *post* 1637, v. J. A. Martínez-Cortés, *Nuevos datos sobre la reedificación de la iglesia de Nuestra Señora de la Soledad* [en línia], <<http://estudioscruzdecaravaca.es/Edificios-y-monumentos.php>> [consulta: 27-01-2011].

bre de 1526), conservada entre els papers d'Accursio (BAM ms. O 125), que la situa igualment a Cartagena. Posteriorment l'epígraf va ser publicat per Muratori, que el va rebre de Francisco Andrés e *schedis Farnesiis*, amb una part interpolada procedent de la versió A, de Caravaca [*aedilitius donatus equo publico ab imp. Caesare Traiano Hadriano Augusto aedilis coloniae carthaginiensis patronus reipublicae Assontanorum (...) iussit epulo addito*] i amb una altra part procedent de la versió B, de Cartagena [*hoc opus*].¹⁹

Finalment, el descobriment de la darrera inscripció *CIL* II 5942, també perduda, s'esdevé en circumstàncies certament curioses. Fdez. Guerra dóna la primera notícia del seu descobriment l'any 1887.²⁰ Tanmateix, el seu informant només li ha passat un calc i, «a pesar de negarse el labriego, dueño y descubridor de la inscripción, á manifestar de donde la hubo de extraer, parece cosa averiguada y segura que la halló en el sitio denominado La Vereda, cerrillo puesto á la margen derecha del río Argos y como á media legua SO. de Caravaca». (!)

La historiografia dels segles XVII-XIX

A partir del s. XVII, la versió A ja és sempre atribuïda a Caravaca, fet d'altra banda natural, perquè hom la podia contemplar en la llinda de l'església. És també en aquest moment, però, quan es comença a gestar el que esdevindrà la «doctrina oficial» sobre la presència romana a la ciutat, tot posant en relació els dos indrets arqueològics iberoromans prop de Caravaca, a banda i banda del riu Quípar, amb les antigues fundacions romanes d'Asso –que apareix citada a la inscripció i en Ptolemeu (2. 6. 60)– i *Lacedaemon* –que no apareix enlloc més que no sigui a la inscripció.

¹⁹ L. A. Muratori, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, 4 vols., Milàno 1739-1742, vol. 2, p. 1096.

²⁰ A. Fdez. Guerra, «Las ciudades bastetanas de Asso y Argos», *BRAH* 10 (1887), pp. 459-463 (463): «Por encargo del Sr. D. Quintín Baz, nuestro erudito correspondiente en Caravaca, me gozo presentando á la Academia el calco de un pequeño resto de losa de mármol... con solas diez letras... Están por bajo de lindo bocel, y pertenecen á época antoniniana. La sagacidad del Sr. Baz le hizo al instante adivinar en la piedra las palabras (*Quirina, Rectus*), et sic(*ellitanus*); y comprender que este fragmento pertenece á una tercera lápida conmemorativa de la espléndida generosidad de Lucio Emilio Recto».

Robles Corbalán (1615)²¹ és el primer que dóna notícia del descobriment de la inscripció i descriu detalladament la topografia amb relació a la troballa.²² Afirmar que «la una [sc. ciudad estava] a la parte del Oriente [del río Quipar]... que se llamó Lacedemon, y la otra a la parte del Poniente, que llamaron Assota»;²³ segons ell, l'any 770 els àrabs haurien destruït ambdues ciutats, i la inscripció s'hauria trobat «en el sitio de Assota... abrà 70 años [sc. ca. 1545]», és a dir en l'enclavament del marge esquerre del riu. Com a tercer enclavament arqueològic es refereix a l'ermita de La Encarnación, tot dient: «A la caída el cerro de Lacedemon ay muchos sepulcros de grande antigüedad, que oy llaman las Cuevas. Poco adelante en otro cerro a la parte del medio dia huvo un templo que... oy es de nuestra Señora de la Encarnacion de las Cuevas».

Contràriament, el manuscrit de Valenzuela Velázquez ja mencionat (1626) concreta la troballa on hi ha l'ermita de la Encarnación de las Cuevas, és a dir en el marge dret del riu a llevant, tot i que es refereix a aquest indret com a Asota i no pas com a Lacedemon:²⁴

Esta inscripcion se hallo en unas ruinas cerca de Caravaca que llaman de las Cuevas adonde estuvo el municipio de Asota que Tolomeo llamo en los pueblos Bastetanos Asso. Alli ay grandes ruinas de edificios Romanos.

També és Valenzuela qui usa per primera vegada la inscripció per fer coincidir cadascun dels pobles ignots que esmenta l'epígraf amb algun topònim contemporani ubicable prop de Caravaca. Diu:

Estimo esta piedra en mucho porque tiene muchas particularidades dignas de advertir. Lo p(rime)ro aquel *Domo Roma* de donde se colige la estima que hazian los estrangeros del tener casa en Roma; la segunda la escriptura de *Cartago* y el *Sicellitanus a Sicellita oppido* cerca de Caravaca que se llama Celda, et *Lacedemonios a Lacedemone non Graeca sed Hispana* cerca de la Villa de Mula que

²¹ J. Robles Corvalán, *Historia del misterioso aparecimiento de la santissima Cruz de Carabaca*, Madrid, 1615, ff. 5-6v.

²² Quant a les dades arqueològiques, sobretot referides a l'ermita de la Encarnación, v. S. Ramallo, «Un santuario de época tardo-republicana en La Encarnación, Caravaca, Murcia», *Cuadernos de Arquitectura Romana* 1 (1992), pp. 39-65; S. Ramallo; Fco. Brotóns, «El templo romano...».

²³ Actualment el jaciment oriental correspon a *Los Villares* i l'occidental a *Los Villaricos*.

²⁴ V. supra nota 17.

llaman oy Caumon. *Argius ab Argo* cerca de Caravaca que aora es Archivel.

Així doncs, veiem com els dos primers testimonis que tenim no es posen d'acord a l'hora de concretar en quin dels jaciments es va trobar l'epígraf. Un segle més tard, l'historiador local Cuenca Fernández (1722) segueix Valenzuela en la localització de la resta de topònims a l'entorn de Caravaca:²⁵

La habitaron [Asso] Romanos muy principales, como fue Emilio Recto... No causara novedad ver tantas poblaciones en los terminos de Caravaca... si se nota lo que algunos refieren de que España tenia en tiempo de los Romanos passadas de mil ciudades... Y a nueve leguas que Caravaca tiene de termino, no es mucho le correspondan las ciudades y poblaciones ya referidas. Lo cierto es que de muchas de ellas haze mencion una antiquissima piedra que se saco del sitio que diximos de las Cuevas..., cuyos caracteres se registran con toda distincion y son los siguientes [*CIL* II 5941]... Bastantemente se da a entender por estas palabras fueron ciudades Assota, Lazedemon y Archivel o Argos, ya por juntarlas con Cartagena..., ya por el nombre de Republica que da a Assota, nombre que frisa mas con ciudades que no con villas, y ya por residir en ella Lucio Emilio Recto con tantos cargos y oficios honrosos que le dio el Senado y Emperador Trajano Hadriano. Conocese aun con mas claridad eran ciudades las tres, como Bastetania, que es la ciudad de Baza,... y como Sicilitania, que fue Zelda, entre las quales dos ciudades pone a las tres primeras: que parece no fueron inferiores a las demas en gentio, riquezas y suntuosidad de edificios, como todo se colige de los caracteres de dicha piedra.

Masdeu (1800)²⁶ és el primer historiador que reporta simultàniament les dues inscripcions que ens ocupen. Afirmar haver-les rebut del Conde de Lumières, i ubica *CIL* II 3423 «en el castillo de Cartagena en el lintel de la puerta principal del Torreón», i *CIL* II 5941 «en Caravaca sobre la puerta principal de la ermita de la Soledad». Afirmar, a més, que Lumières «que las ha examinado y copiado... es de parecer que de estas dos lápidas se ha forjado otra mas larga, cuya copia puede verse en el número 723 de mi primera coleccion», donant entrada en el seu discurs a la tercera inscripció [sc. *CIL* II 3424].

²⁵ M. Cuenca Fdez., *Historia sagrada de el compendio de las ocho maravillas del mundo*, Madrid, 1722, pp. 26-30.

²⁶ J. Fco. Masdeu, *Historia crítica de España*, vol. 19, Madrid, 1800, p. 226 i ss., n° 1613-1614.

Ja en ple s. XIX, Ceán Bermúdez (1832) continua seguint la tradició de Robles Corbalán i Cuenca Fernández, però barreja dades, la qual cosa denota que no devia veure els jaciments. Escriu sobre Caravaca: «Se ignora el nombre que la daban los romanos cuando pertenecia a los bastitanos... En la jurisdiccion de esta villa ácia el sur... se ven... grandes ruinas romanas... En el [cerro] de oriente [és a dir, la presumpta *Lacedemon*] se conservan columnas derrocadas y otros restos de la arquitectura romana; y en su falda, que ahora llaman las Cuevas, muchos sepulcros... En otra ermita de nuestra Señora de la Soledad... se copió (!) una insigne lápida que cuentan se llevó del sitio de las Cuevas y dice así [versió A]».²⁷

El cristianisme a Asso-Caravaca

Hem vist fins ara com les dues inscripcions (i en especial, per la seva situació, la versió A) van jugar un paper important per a la reconstrucció de la topografia antiga de Caravaca i de la Bastetània en general, la romanitat de la qual era inqüestionable a la vista de les restes arqueològiques. A més, però, des del punt de vista historiogràfic hi ha un altre aspecte que no podem passar per alt: la relació d'Asso amb la implantació del cristianisme a la zona de la Bastetània. Des de finals del s. XVI, el jesuïta Román de la Higuera, possiblement amb l'ajuda de Robles Corbalán, va inventar una sèrie d'episodis vinculats a Asso i que trobem al llarg de les cròniques cristianes que va falsificar. La influència d'aquestes cròniques va ser immediata, i ja apareixen citades com a font en l'obra de Corbalán (que, com hem vist, és el primer testimoni que ubica la versió A a Caravaca), quan aquest afirma que «Assota [es] edificio de africanos, de quien dize Fray Iuan Egidio, y tomolo de Iuliano Arcipreste de Santa Justa de Toledo: *Assota ab Africanis venientibus ab urbe Assota, quae nunc prope Melillam destructa dicitur Tassota conditur*». En efecte, Juliano arcipreste de Santa Iusta no és altre que Julián Pérez, el suposat autor d'una de les falses cròniques d'Higuera presumptament anotada per Gil de Zamora,²⁸ en què es llegeix: *Asso et Assota, civitates in Bastetanis conditae sunt a civibus Assonis Urbis apud Asiam minorem, cuius meminit*

²⁷ J. A. Ceán Bermúdez, *Sumario de las antigüedades romanas*, Madrid, 1832, p. 63.

²⁸ J. Godoy Alcántara, *Historia crítica de los falsos cronicones*, Madrid, 1868, p. 218.

S. Lucas Actibus [Act. 20, 13-14; 27, 13].²⁹ Asso apareix igualment esmentada en altres fragments de les seves falses cròniques. En la de Dextre, De la Higuera dóna testimoni de la predicació de S. Eufraasi:³⁰ *Euphrasius Illiturgi non procul Carthagine Spartaria, populis qui dicuntur Contestani, ad urbem Assotum totoque agro Carthaginensi praedicans ferventer discurret.* En la de Luitprando, també trobem diverses notícies. Primerament, parla de la destrucció d'Assota l'any 618, i li atribueix una categoria episcopal inventada –*Assota civitas in Contestanis, et in confinio Bastetaniae, quae quondam sedes Episcopalis fuit, destruitur*–, que l'any 623 passarà a Múrcia, la suposada Begastri –*sedes Assotana Bigastrum, quae Murcia est, transfertur*.³¹ En la crònica de Julián Pérez, de fet, s'arriba al punt de fer esment directe de la inscripció, en afirmar:³² *Indaletius praedicat Carthagine, Bigastri, Illicone, Assotae, Lacedaemone Eliocrotae, ubi posuit episcopos. Convertuntur viri parentesque ibi L. Aemili Recti, qui etiam fuit christianus et reliquit reipublicae Assotanorum Agrippam suo testamento pro Christianis.* A continuació es pot detectar altra vegada la utilització del text de l'epígraf, en mencionar la població de *Lacedaemon*, així com el martiri de Sant Restitut: *Via Caravacca, vel Eliocroca Murtiam... Romani frequentarunt... Ad littus est Argos, vbi passus est S. Restitutus, 10 Iunii socius Crispuli*.³³ Ja a finals del s. XVIII, el Conde de Lumiares afirmarà que l'esment del màrtir Restitut obeeiria a un ús interessat del *cognomen* interpolat de L. Emili Recte, que apareixia en el *Libro de Ocampo* i la seva tradició.³⁴

²⁹ *Iuliani Adv.*, n. 199. La primera edició fou: *Iuliani Petri archipresbiteri S. Iustae Chronicon cum eiusdem adversariis et de eremiteriis hispanis brevis descriptio*, Lutetiae 1628.

³⁰ *Dextri Chron.*, ann. 54. La primera edició fou: *Fragmentum chronici sive omnimodae historiae Flavii Lucii Dextri [...] cum chronico Marci Maximi*, Zaragoza, 1619 (ed. moderna del text amb el comentari de Fr. de Bivar [Lyon, 1627]; Paris, 1846; Turnhout, 1946²).

³¹ *Luitprandi Chron.*, ann. 618 i 623. La primera edició fou: *Luitprandi sive Eutrandi [...] Chronicon ad tractemundum Illiberritanum in Hispania episcopum*, Madrid, 1635.

³² *Iuliani Adv.*, n. 81-82.

³³ *Ibid.*, n. 83 i 86.

³⁴ A. Valcárcel Pio de Saboya y Moura (Conde de Lumiares), *Inscripciones de Carthago Nova, hoy Cartagena en el reyno de Murcia*, Madrid, 1796, p. 61: «A este fin viciaron en una copia publicada por Gruterero y Morales...

A mitjan segle XVII, Argaiz³⁵ (1667) encara recollirà la tradició de De la Higuera, tot afirmant:

Predicó en ella [Asso] S. Indalecio y erigiola en cathedral su iglesia, poniendole Obispo. De esta dignidad es autor Hauberto que el año de 618 dice: *Assota urbs in Contestaneis destruitur. Fuit antiquo tempore sedes episcopalis*. El año de 384 era obispo Tenancio, según Iuliano, que estuvo en el Concilio de Zaragoza. Siguele Luitprando el mismo año: *Assota civitas in Contestaniis, et in confinio Bastetaniae, quae quondam sedes episcopalis fuit, destruitur*.

Cuenca-Fdez. també recull informació del jesuïta tant pel que fa a la fundació de la ciutat («La ciudad de Assota fundada por Africanos que vinieron de la ciudad de Assoto en Africa junto a Melilla o de la ciudad de Asso en el Asia Menor, fue en tiempo de Romanos muy populosa») com pel que fa a la creació del bisbat («Huvo en ella muchos años obispos»). Així doncs, com afirma Yelo Templado, s'inventa a més una seu episcopal per a Asso i, per tal de fer-ho creïble, es busca un nom similar que correspongui a una seu desubicada d'un dels bisbes que subscriuen els concilis de Toledo, *Eiotana*.³⁶ D'aquesta manera, sota la desconeguda *Eiotana* s'hauria amagat, en realitat, *Assotana*: «se creaba así una situación propicia para que desarrollaran los Falsos Cronicones su principal objetivo: cubrir vacíos que satisficieran la curiosidad histórica y halagar a los obispados con datos que certificaran, si no su origen apostólico, sí al menos su mayor antigüedad».

La visió crítica de les tres inscripcions

Aquestes dues (o tres) inscripcions han provocat seriosos dubtes en alguns historiadors. A mitjan s. XVII, Nicolás Antonio posarà per primera vegada en discussió tots els aspectes de la inscripció que havien estat manipulats per les falses cròniques amb relació

---

el cognom de Recto en Restituto para aplicarla á este santo de la Iglesia de Africa que en compañía de Crispulo padeció el martirio».

³⁵ G. Argaiz, *Población eclesiástica de España y noticia de sus primeras honras hallada en los escritos de San Gregorio Obispo de Granada y en el Chronicon de Hauberto, monge de San Benito*, Madrid, 1667, t. 1, p. 123.

³⁶ V. A. Yelo Templado, «Begastrí en los falsos cronicones», *Alquiper* 5 (1995), pp. 151-157.

al santoral romà.³⁷ A partir de mitjan s. XVIII, la crítica comença a fer paleses les incongruències que suposa l'existència de tres inscripcions tan semblants i amb una història de troballa i ubicació tan confusa. El Conde de Lumiares, amb una argumentació del tot moderna, no solament posa en qüestió l'autenticitat de dues de les tres inscripcions (*CIL* II 5941 i 3424), com hem vist, sinó que acusa directament De la Higuera d'haver creat la versió A amb connivència del seu amic de Caravaca, Robles Corbalán.³⁸ Masdeu, en canvi, defensa l'autenticitat de *CIL* II 3424, tot emparant-se en els epigrafistes de prestigi que l'haurien donat per bona: «Yo no veo motivo para desacreditar esta tercera memoria, que ha sido bien recibida por Escoto, Gruter, Morales y Maffei, pues aunque ahora no exista en Cartagena, pudo muy bien existir en otro tiempo...». En canvi, no és tan clar amb la de Caravaca: «El Señor Príncipe

---

³⁷ N. Antonio, *Censura de historias fabulosas*, Madrid, 1742, l. VI, cap. II, § 14; l. VII, cap. IV, § 4. L'obra fou publicada per Mayans en el s. XVIII, però havia estat redactada un segle abans.

³⁸ A. Valcárcel Pio de Saboya y Moura (Conde de Lumiares), *Inscripciones...*, pp. 60-63 (v. supra nota 34): «Esta es aquella famosa lápida [versió B] que adulterada dolosamente por Roman de la Higuera y Robles Corbalán sirvió de base a las sacrílegas invenciones que se hallan en los Cronicones... y en la Historia de la Cruz de Caravaca. Los colectores extranjeros [sc. Gruter, Muratori, Occo]... publicaron incautamente las copias viciadas de esta lápida, forjadas y esparcidas por los artifices de aquellos monstruos literarios [sc. cronicones], con el fin de establecer en las inmediaciones de Carvaca las soñadas ciudades en España de Argos, Assota y Lacedemonia, en las cuales colocaron a su arbitrio los martirios que padecieron algunos mártires... A este fin viciaron en una copia..., cuyo original no existió jamás, el cognombre de Recto en Restituto para aplicarla a este Santo... que... padeció el martirio... Sucesivamente grabaron otra inscripcion en la qual, despues de SCRIBA AEDILICIVS añadieron [text de la versió A], la qual se halla fixada sobre la puerta de la ermita de nuestra Señora de la Soledad en Caravaca, residencia de Corbalán, y por algun tiempo de Roman de la Higuera, atletas de la empresa... De este mismo Romano que canonizaron... baxo el nombre de S. Restituto formaron una metamorfosis particular, convirtiendole en S. Emilio Martir Africano... En esta inventiva, edificada sobre la inscripcion genuina de Cartagena, se apoyan en España los Martirios de quatro Santos... Por lo tanto la lápida que publicamos de Marco Emilio Recto [versió B], es la única genuina que hubo y las copias que varian en el cognombre Restituto son tan espureas como el original moderno de Caravaca, cuya naturaleza manifiestan sus frases, estilo, orthografía, puntuacion y ayre de los caracteres...»

Pío [sc. Conde de Luminares], viendo que la segunda lápida [versió A] está en Caravaca, sospecha que la fabricase Robles Corbalan, amigo de Higuera, para acreditar su opinion de que estava en Caravaca la antigua Asso».

La qüestió de l'autenticitat de la versió A també és motiu d'atenció per part de Hübner. La similitud d'ambdós textos i el fet que les fonts situessin originàriament les dues inscripcions a Cartagena li van fer pensar que la versió A (que desconeixia que es trobava a Caravaca) era fruit d'una interpolació manuscrita, tal com va fer constar en l'edició de *CIL* II 3423. Ara bé, la reacció irada de persones com A. Fdez. Guerra,³⁹ que va ser el primer a presentar un estudi «modern» de la inscripció de Caravaca,⁴⁰ va portar l'alemany primer a reconèixer-la com a bona en *Ephemeris Epigraphica*⁴¹ i després a incorporar-la com a tal en el *Supplementum* (*CIL* II 5941).⁴² Fdez. Guerra, en un article publicat al BRAH el

---

³⁹ Carta de 28 d'octubre de 1875 de Fdez.-Guerra a Hübner: «¿Ustedes mismos [sc. Hübner i Mommsen] no han agotado su peregrino ingenio y acudido aún a sazoadísimos chistes para evidenciar que era torpe y menaguada falsificación la piedra de Caravaca, y resulta incontrovertiblemente verdadera?»; v. J. Miranda; H. Gimeno; E. Sánchez Medina, *Emil Hübner, Aureliano Fernández-Guerra y la epigrafía de Hispania (Correspondencia 1860-1894)* (en prensa), carta n° 140 y 142.

⁴⁰ A. Fernández-Guerra, «Contestacion de D. Aureliano Fernandez-Guerra y Orbe», dins J. de D. de la Rada y Delgado, *Antigüedades del Cerro de los Santos en término de Montealegre*, Madrid, 1875, pp. 111-179 (128-129 n. 13); la mateixa notícia va aparèixer dins J. de D. de la Rada y Delgado, «Inscripciones romanas que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional», *Museo español de antigüedades* 6 (1875), pp. 477-524 (492-493).

⁴¹ E. Hübner, «Additamenta ad corporis volumen II», *EE* 3 (1877), pp. 31-52 (45-46) n° 35. Tanmateix, Hübner sembla confondre les notícies d'ambdues inscripcions en afirmar: «Caravacae exatbat in la hermita de la Soledad (...). Nunc servatur Matriti in museo archaeologico».

⁴² Ni tant sols el *Supplementum* va posar fi a la confusió que s'havia produït en les edicions anteriors fetes per Hübner. Així, les mesures que havia donat Fernández Guerra («tiene 3^m,8 de largo por 0^m,37 de alto»; però cf. la carta de Guerra al mateix Hübner de 6-7-1875: «tiene de largo tres metros y ocho centímetros»), reportades correctament a *Ephemeris Epigraphica*, apareixen equivocades a *CIL* II 5491, amb la indicació «lapis ingens longus m. 3.80, altus 0.37»; però, de forma encara més desconcertant, va atribuir aquestes mateixes mesures a la inscripció de Cartagena

1887⁴³ va tancar la qüestió de forma «definitiva» incorporant totes les notícies anteriors i donant-los consistència, sense referir-se —és clar— a la tradició procedent de Román de la Higuera. Així, L. Emili Recte hauria estat ciutadà de sis ciutats de la Bastetània; en morir, hauria encarregat la construcció d'un edifici a cadascuna de les ciutats en memòria seva; a Cartagena es tractaria del teatre, ja que les fonts més antigues vinculaven la inscripció a aquest edifici; a Caravaca no se n'hauria conservat esment, tot i que Recte hauria encarregat també un banquet públic anual; aprofitant la construcció de l'ermita de la Soledad, la inscripció, que havia estat trobada a «Las Cuevas de los Negros, o sea La Encarnación»,⁴⁴ es va col·locar a la llinda, on hauria estat vista i copiada per viatgers i erudits locals; aquesta inscripció i la tradició sobre el lloc de troballa serien la prova única i irrefutable «conforme a la buena crítica, que allí fue Asso», malgrat que Hübner assegurés «no estar demostrado todavía en qué sitio fué». Un argument que corroboraria la seva autenticitat serien les opinions dels antics escriptors que «no pueden menos de inspirar entera confianza»; en cap cas, doncs, no es tractaria, com Hübner havia defensat en un primer moment, d'un exemplar interpolat.

Després de l'edició al *Supplementum* de *CIL* II 5941, ningú no ha gosat tornar a posar en qüestió l'autenticitat de la peça, si bé sovint la crítica s'ha limitat a esmentar la qüestió amb prudència. Igualment, alguns dels que n'han defensat explícitament la legitimitat, com A. Beltrán, no van analitzar *de visu* la inscripció, sinó que únicament van emprar i ordenar les dades facilitades pel *CIL*.⁴⁵

---

conservada a Madrid (*CIL* II, p. 952 [ad 3423]: «lapis longus est m. 3.80, altus 0.37»).

⁴³ V. supra nota 20.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 462 : «De los testimonios seguros que afianzan en Las Cuevas hasta muy mediado el siglo XV (!) la piedra de Asso, cuéntase el de D. Juan Bautista Valenzuela Velázquez». Sembla que s'ha de llegir «el siglo XVI» ja que totes les fonts anteriors situen el descobriment a mitjan aquest segle.

⁴⁵ V. supra nota 2. Beltrán utilitza una argumentació fal·laç per defensar l'autenticitat de la inscripció, ja que segons ell aquesta queda demostrada per la mateixa presència de l'epígraf en la tradició epigràfica i historiogràfica del s. XV fins a Fdez. Guerra (v. *ibid.*, p. 543).

Descripció de CIL II 5941

El dia 24 de gener de 2011 vam poder accedir a la llinda de la porta de l'església de La Soledad, on hi ha gravada la inscripció (fig. 1).⁴⁶ Es tracta d'una placa de marbre de 273cm x 35cm,⁴⁷ que presenta coloració més fosca a la part central a causa d'haver estat exposada a la intempèrie. No compta amb un camp epigràfic rebaixat, tot i que sorprenentment es veuen a la perfecció les línies que haurien estat traçades per delimitar-lo (fig.2); s'aconsegueix així un espai rectangular de 199cm x 26.5cm, on es distribueix el text que hem descrit, d'acord amb les següents mesures de les lletres que, de fet, són molt irregulars: línia 1 (4.5cm), línia 2 (entre 2.5 i 3cm), línia 3 (entre 3 i 3.4cm), línies 4 i 5 (entre 3 i 3.2cm) i línia 6 (entre 3 i 3.2cm). Aquesta irregularitat de les lletres i la manca d'una *ordinatio* recta deixen uns espais interlineals absolutament heterogenis. L'espai que resta entre la primera línia i la part superior de la placa és de 6cm, mentre que l'espai restant entre la darrera línia i la part inferior és de 4cm. A manca d'anàlisis més acurades, el marbre podria ser de procedència antiga, i en cap cas no és homologable amb la pedra local amb què es construeix l'església i la majoria d'entorn medieval. Malgrat els mots de Hübner *lapis... scriptus litteris pulcherrimis aetatis Hadrianae, similis omnino Carthaginiensi n. 3423*, hem d'afirmar que ni el tipus de lletra ni les mesures de la placa la fan comparable a la versió B (360cm x 59cm x 59cm).⁴⁸ El tipus de lletra de la versió A, de factura no antiga, que imita una librària, maldestra i irregular (fig. 3),⁴⁹ l'allunyen del traç segur i homogeni de la capital usada en la versió B; així, doncs, només la falta d'un examen proper explica que des

⁴⁶ Agraïm la càlida acollida i el consell científic que ens subministrà el Dr. Francisco Brotóns, director del Museo Arqueológico de La Soledad, així com totes les facilitats que va posar a les nostres mans per poder accedir a la inscripció.

⁴⁷ Actualment es troba trencada a banda i banda, i l'espai que falta està cobert amb ciment. Si la placa hagués ocupat originalment tot el frontispici, podria haver arribat a la longitud de 308cm que va donar Fdez. Guerra al s. XIX.

⁴⁸ Per una sèrie d'errors en la transcripció de les mides, esdevinguda a mitjan s. XIX a partir de les notícies intercanviades entre Hübner i Guerra (v. supra nota 39), s'ha homologat l'amplada d'ambdós exemplars en 380 cm.

⁴⁹ Insistim que aquesta sensació ja la va tenir el Conde de Lumiares a finals del s. XVIII (v. supra final nota 38).

de Hübner fins ara s'hagi perpetuat la idea que les dues plaques eren bessones quant a caràcters i mides.

Fig. 1. CIL II 5941. Església de la Soledad. Caravaca de la Cruz.

Fig. 2. CIL II 5941. Línies que delimiten el camp epigràfic.

Fig. 3. CIL II 5941. Exemple de caràcters de la inscripció.

Hi ha altres detalls molt significatius que fins ara no havien estat observats. En l'espai exterior de la cartela del presumpte camp epigràfic s'observa clarament el perfilat de dues *ansae* laterals (fig. 4) –força desproporcionades i asimètriques, que mai no van ser acabades, igualment com succeeix amb el buidat del camp– que indicaria la intenció de voler aconseguir una *tabula ansata*, ‘similar’ a la de la inscripció de Cartagena.⁵⁰ Aquests perfilats són absolutament desproporcionats en relació amb la grandària de la placa i del camp epigràfic, però, en canvi, expliquen el gran espai buit existent entre els marges del text i els límits laterals de la placa, en total uns 74 cm. Un altre detall omès –o, si més no, poc comentat– és la presència d'interpuncions fora de lloc (fig. 5); així, el text comença amb una estranya interpunció davant de L, que cap edició no ha recollit, alhora que presenta interpuncions sobrants en començar les línies 2, 3 i 4, cosa que no succeeix amb la versió B.

Fig. 4. CIL II 5941. Perfilat de l'ansa esquerra, que penetra en el camp epigràfic.

⁵⁰ Amb totes aquestes dades, es podria pensar que es tracta d'una placa, en la part posterior de la qual –avui no visible per haver estat incrustada a la paret– hi hagués un text antic. Aquesta possibilitat, però, caldria comprovar-la arrencant la peça, cosa no factible actualment.

Fig. 5. CIL II 5941. Interpuncions sobrants de les línies 1, 3 i 4.

Evidències i hipòtesis

Aquest estudi particular *in situ* de CIL II 5941 i l'ordenació i anàlisi de la tradició epigràfica i historiogràfica dels textos ens han permès d'arribar a certes evidències, fins ara inadvertides per la crítica moderna, que passem a exposar. Arran de totes elles, finalment postulem una hipòtesi de solució que ofereix una explicació global de la problemàtica, almenys pel que fa a les dues inscripcions conservades.

En primer lloc, l'*usus* epigràfic present en la inscripció de Caravaca, i molt especialment el «disseny» incipient, però no gravat, d'una *tabula ansata* amb unes *ansae* desproporcionades són desconcertants com posa encara més de manifest la comparació amb CIL II 3423 (fig. 6). Igualment és impropï de l'antigor l'ús abusiu d'interpuncions en una placa que hauria estat creada simultàniament a la versió de Cartagena i, com direm més avall, hauria conviscut amb ella; en els tres casos detectats, aquestes interpuncions

semblen indicar més aviat un començament de línia, que no pas una separació de mots.

Fig. 6. *CIL* II 3423. Cartagena. Archivo fotográfico Centro *CIL* II. Foto G. Kurtz.

En segon lloc, no hi ha dubte que *CIL* II 5941, gràcies a la seva localització a Caravaca a partir de mitjan s. XVI i a la menció a la *respublica Assotanorum*, des de finals de segle va ser utilitzada per la historiografia local, per ubicar Asso i la resta de poblacions esmentades en el text. Aquest ús interessat va comportar la invenció de dades falses en mans de la historiografia cristiana.

En tercer lloc, malgrat que el que hem dit fins ara podria fer pensar en la falsedat de la inscripció, la tradició epigràfica recull el text de *CIL* II 5941 des de finals del s. XV, un segle abans que aparegui l'interès historiogràfic per lligar Asso i Caravaca. De fet, aquesta tradició sempre localitza la inscripció a Cartagena i no pas a Caravaca, la qual cosa desactiva qualsevol hipotètic interès per crear el vincle Asso-Caravaca.

En quart lloc, la presència tan primerenca de la inscripció en els reculls epigràfics i l'ús canònic de les fórmules ens fan decantar clarament per l'autenticitat i l'antiguitat del text *stricto sensu* –però no necessàriament de la inscripció actual. En el moment en què es copia aquest text (ca. 1480), el coneixement de l'epigrafia clàssica a Espanya era molt minso; en cas, doncs, que se'n postulés la falsedat, caldria inscriure'l entre les falsificacions contemporànies que presenten majoritàriament textos narratius d'estil literari i que són molt lluny encara de poder imitar de forma reeixida l'epigrafia autèntica.

Tot això ens porta a concloure que *CIL* II 5941 respon, en realitat, a un text epigràfic que molt difícilment pot ser considerat fals, però que hauria estat (re)gravat modernament, utilitzant potser un suport antic. A partir d'aquí, aventurar-se en el com i el quan és entrar necessàriament en el camp de la hipòtesi. Tanmateix, és necessari plantejar una explicació que, malgrat no ser demostrable amb les dades actuals, té la virtut de contemplar les diverses pro-

blemàtiques que han envoltat sempre aquestes inscripcions: des de les dificultats estrictament epigràfiques fins a les contradiccions de la tradició.

Sabem que la versió A fou llegida i copiada a la dècada dels vuitanta del s. XV. No essent original l'epígraf de Caravaca que apareixerà dècades més tard, no és necessari dubtar de l'*Antiquissimus* quan afirma que la inscripció es trobava a Cartagena. Ara bé, a partir de finals de la segona dècada del s. XVI (quan encara no es localitza la inscripció a Caravaca), a Cartagena es copia sempre la versió B i no la A, la qual cosa fa pensar que l'epígraf ja hauria desaparegut per alguna causa que no coneixem. Això, d'altra banda, permetria explicar per què, en el moment que els va interessar, els caravaquencs no van traslladar la inscripció original, la qual cosa els hauria estat segurament més senzilla.⁵¹

Si això fos així, caldria concloure que, en el moment de reescriure la inscripció, hom va tenir en compte el text manuscrit (fent ús d'una versió semblant a la del manuscrit de Carbonell). Hi ha dues petites dificultats per hipotitzar el traspàs del paper a la pedra, tot i que són fàcilment explicables. La primera és la lliçó intel·ligible KARH/KARN (mai correctament reportada com a *Karth* [nexe TH] per la tradició),⁵² que podria haver-se resolt a través de la comparació amb *CIL* II 3423, on trobem el nexe correcte. La segona és l'eliminació d'*hanc*, davant la manca de concreció que oferia el text manuscrit,⁵³ s'hauria pogut optar per gravar *hoc opus* com apareix a *CIL* II 3423, aconseguint un text més homologable; és evident que la desaparició de l'objecte de la seqüència *feri iussit* fa que el text resultant sigui actualment més sospitos, però no deixa de ser un detall de segon ordre en el moment en què es va gravar. Igualment la utilització de la inscripció de Cartagena com a model és necessària per explicar la imitació que trobem de la *tabula ansata*.

---

⁵¹ A propòsit del conegut cas de desplaçament de la inscripció *CIL* II 963 d'Arucci a Moura, v. J. Carbonell; H. Gimeno, «La epigrafía y el origen de las ciudades de Hispania. Verdad, mentira y verdad a medias», *Revista de Historiografía* (en prensa).

⁵² De fet, la variant manuscrita KARH implica clarament un error de lectura, altrament molt difícil d'explicar com a resultat de la creació o interpolació d'un nou epígraf, fet que rebla el clau de la seva autenticitat.

⁵³ Si no es tracta d'una interpolació, l'error podria provenir del procés de còpia, en què s'hauria perdut el substantiu que acompanyava el demostratiu (*statuam, aedem, munitionem, porticum*, etc.).

La gravació de l'epígraf s'hauria hagut de produir contemporàniament a la construcció de la Iglesia de la Soledad, que malauradament no té una datació precisa. Sembla, però, que no pot ser anterior a mitjan s. XVI ni posterior a la redacció de les cròniques falses (ca. 1600). Aquesta datació, doncs, coincideix amb l'interès local (*cui bono?*) per cercar les arrels romanes de Caravaca, tot relacionant-la amb Asso, cosa que explica que es copiï aquest text i no *CIL* II 3423 i que se li doni un emplaçament tant distingit com el frontispici de l'església històrica de Caravaca. La ubicació de la versió A a Caravaca servia per identificar l'antic assentament d'Asso en les ruïnes romanes que eren visibles al voltant d'aquesta ciutat murciana. A part d'aquestes restes arqueològiques, evidents des de sempre, la «troballa» eventual d'una inscripció (com ens explica Corbalán) en què apareix una ciutat esmentada per Ptolemeu en la regió de Caravaca és providencial; a més, hi apareixen altres topònims que poden fer-se coincidir amb indrets del voltant de la ciutat, amb més o menys encert. A més, la cronologia que proposem coincideix amb la data que dona Corbalán del descobriment de la inscripció, que en canvi no concorda amb el moment en què sabem que es comença a copiar. Per últim, d'aquesta època sí que coneixem algunes inscripcions falsificades sobre pedra a la Península Ibèrica (com les que va fer inscriure el portuguès André de Resende); igualment, el *modus operandi* que proposem –és a dir, la gravació en suport dur d'un text transmès a través de manuscrits– ha servit per hipotitzar solucions sobre alguns casos puntuals difícils d'explicar altrament.⁵⁴

Queda, finalment, parlar de les dues peces no conservades. L'existència (en un origen) de dues inscripcions testamentàries fetes erigir per L. Emili Recte no permet suposar, de forma automàtica, l'autenticitat dels altres dos textos (ni tampoc hipotitzar, com pretenia Fdez. Guerra, l'existència de sis inscripcions en sengles poblacions hispàniques, una per a cada un dels gentilicis d'Emili

---

⁵⁴ V. entre altres H. GIMENO, «El hábito epigráfico en el contexto arquitectónico hispánico del siglo VII», en L. Caballero; P. Mateos; A. Utrero (eds.), *El siglo VII frente al siglo VII*, Madrid, 2009 (Anejos de AEspA LI); J. A. Lecanda, «El epígrafe consagratorio de Sta. Mª de Mijangos (Burgos). Aportaciones para su estudio», *Letras de Deusto* 65 (1994), pp. 173-195; J. Carbonell; H. Gimeno, «A vueltas con la placa de Nativola (CIL II⁵/5, 652). Nuevos elementos para la reflexión», *Sylloge Barcinonensis* 8 (2010), pp. 73-96.

Recte).⁵⁵ Ambdues peces, a més, només són conegudes a través de notícies indirectes, ja que ni *Accursio* ni *Guerra* no les van arribar a veure mai. Per últim, *CIL* II 5942 va aparèixer durant els anys en què Fdez. Guerra, que ja havia fet canviar de parer Hübner pel que fa l'autenticitat de la inscripció de Caravaca, maldava per convèncer-lo de l'associació *Asso-Caravaca*, així com de la «hispanitat» de la resta de gentilicis esmentats als epígrafs. Davant de la manca d'ulteriors dades, preferim ser prudents i no emetre un judici ni a favor ni en contra de la seva autenticitat.

CARBONELL MANILS, Joan; GIMENO PASCUAL, Helena i GONZÁLEZ GERMAIN, Gerard, «Tràfecs epigràfics: *L. Aemilius Rectus* entre *Cartagena* i *Caravaca* (*CIL* II 3423, 3424, 5941 i 5942)», *SPhV* 13 (2011), pp. 21-44.

RESUM

Des de la publicació del *CIL* II i del seu *supplementum*, els reculls epigràfics referents a Hispània han registrat quatre textos honorífics on s'esmenta *Lucius Aemilius Rectus*, dos dels quals atribuïts a *Cartagena* (*CIL* II 3423, 3424) i els altres dos a *Caravaca* (*CIL* II 5941, 5942). La coincidència d'una gran part del text d'aquests epígrafs i la pèrdua de dos d'ells han portat els estudiosos a considerar diferents hipòtesis. Aquest article integra l'estudi de la transmissió manuscrita de cadascuna de les inscripcions (així com de la historiografia referida al seu descobriment) amb una anàlisi epigràfica especial de *CIL* II 5941 feta *in situ*, amb la finalitat d'aportar més llum sobre el seu origen i caràcter.

---

⁵⁵ A. Fdez.-Guerra, «Las ciudades...», p. 460 (v. supra nota 20): «Pero tan afortunado agente debió ser para sus conterráneos... que seis poblaciones meridionales de la España Tarraconense disputáronsele por ciudadano suyo... y al hacer testamento el antiguo escribano, que Lucio Emilio Recto se decía, tan pródigo y bizarro anduvo con una y otra, sino con todas estas seis españolas ciudades, que llegó á dotarlas de algún monumento ó edificio suntuoso».

PARAULES CLAU: *CIL* II 5941, inscripcions, Cartagena-Caravaca (Espanya), síloges epigràfiques, historiografia hispànica ss. XVI-XVII.

ABSTRACT

Since the publication of the *CIL* II and its *supplementum*, epigraphical *sylogai* referred to Hispania have registered four honorary inscriptions where Lucius Aemilius Rectus is mentioned, two of which have been attributed to Cartagena (*CIL* II 3423, 3424) and the other two to Caravaca (*CIL* II 5941, 5942). Coincidences of the text of these inscriptions and the loss of two of them have led researchers to consider different hypotheses about their relationship. This article integrates the study of the handwritten transmission of each one of them (as well as of the historiography referred to their finding) with a special epigraphical analysis of *CIL* II 5941 done *in situ*, with the aim of shedding more light on its origin and character.

KEYWORDS: *CIL* II 5941, inscriptions, Cartagena-Caravaca (Spain), epigraphical *sylogai*, Spanish Historiography of the XVI-XVII centuries.